

УДК 316.1

Ю.Саєнко,
доктор економічних наук

ДО ПИТАННЯ КОРЕКТНОСТІ ДЕЯКИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

*Визначайте значення слів. Тим самим
ви позбавите світ від половини непорозумінь.
Рене Декарт*

*Шкодить собі той, хто вперто
дотримується своїх помилок і нещастя.
Марк Аврелій*

У статті йдеться про коректність у висловлюваннях, які базуються на коректності вживаних термінів у практиці соціального аналізу.

Keywords: *correctness, formal logics, changes, elite, market economy.*

Ключові слова: *коректність, формальна логіка, зміни, еліта, ринкова економіка.*

Ключевые слова: *корректность, формальная логика, изменения, элита, рыночная экономика.*

В основі науки лежить формальна логіка і міра. Стосовно соціології – це і кількісна, і вербальна міра. Формальна логіка – інструмент доведення або хоча б обґрунтування істинності суджень і тверджень на основі міри, яка базується на основі понять і термінів.

Існує фундаментальна засторога: формальна логіка не “спрацьовує” на розмитих, слабо визначених поняттях і мірах. У такому разі формальна логіка підмінюється прийомами сумнівної наукової достовірності: “оцей сказав це” або “отой висловився так...” про певне суспільне явище чи процес.

З цього приводу, не будучи професійним науковцем, а просто мудрою людиною, Максим Горький застерігав:

життя надзвичайно багатогранна штука, а відтак для обґрунтування будь-якого абсурду завжди знайдуться підходящі факти або слушні судження. Тим паче, що мотивація завжди “під рукою” – загальнотеоретична, ідеологічна, політична або навіть суто меркантильна. Стосовно цього варто враховувати й думку Чарлза Дарвіна: “Факти без ідеї – жалюгідні й безплідні; ідеї без фактів – довірливі й недостовірні” [3, с. 46].

Надскладність соціальної системи вимагає для її вивчення міждисциплінарного системного підходу. Отже, виникає проблема чіткого понятійного, операційного визначення характеристик і чинників не тільки в рамках галузевих дисциплін, а й міждисциплінарного аналізу. Про це попереджав П.Фейєрабент: “вузькоспеціалізовані галузі пізнання потребують спеціалізованих мов, ... та так само правильно є і постановка питання про *міждисциплінарну мову в умовах інтеграції знання* [виділено мною. – Ю.С.], особливо, коли йдеться про синтез знань із різнохарактерних його галузей”.

Зміни

Предмет суспільствознавства, історії зокрема, – безперервний плин змін у людських спільнотах. Еволюції і революції, реформації і деструкції, експансії і війни, кризи і катастрофи, руйнації і відродження, падіння і народження. І все це ускладнюється і розмаїтиться їхніми видами, особливостями, причинами та наслідками.

Загальну філософію змін розробили ще в середині 17 ст. (незалежно один від одного) два геніальні мислителі – англієць Ісаак Ньютон та німець Готфрід Лейбніц. Та подали це відкриття у математичному вигляді – теорії інтегрального і диференціального числення. Це якраз приклад розриву між природничими та гуманітарними науками. Складний математичний апарат багато століть залишається зашифрованим для гуманітаріїв. Ба, навіть математики вбачають у цьому відкритті здебільшого операції інтегрування та диференціювання, а не головне – моделювання, опис та аналіз характеру змін у будь-яких процесах чи системах. “Природники”, як правило, строго дотримують-

ся однозначності змісту використовуваних понять. “Гуманітарії”, навпаки, деякі поняття надто “розмивають” на досить широкому змістовному діапазоні. Особливо не пощастило потрактуванню деяких видів суспільних змін.

Доречно нагадати відоме гасло К.Маркса: “Філософи лише по-різному пояснюють світ, та справа зводиться до того, щоб його змінити”. Звідси випливає, що зміни бувають некерованими (як казав А.Сміт, “керованими невидимою рукою”) та явно керованими. Проаналізуємо детальніше типи суспільних змін.

Зміна – це різниця між попереднім (X_n) і наступним (X_{n+1}) станом об’єкта. Математики позначають це так: $\Delta X = X_{n+1} - X_n$. У нашій розвідці це саме запишемо простіше: $\Delta Z = Y - X$; де X – попередній стан, Y – наступний.

Зміни стану об’єкта відбуваються в будь-якому місці сфери існування об’єкта (процесу), яка складається з окремих інтервалів. На *рис. 1* зображена симетрична область існування, де по обидва боки нормального стану AB розташовані ненормальні стани: AA_1 та BB_1 – інтервал депресивного стану; A_1A_2 та B_1B_2 – кризовий; за точками A_2 та B_2 – катастрофа.

A_1 та B_1 – це порогові точки. Наприклад, у США прийнято, що нормальний стан рівня безробіття – десь на інтервалі від $A = 4\%$ до $B = 8\%$. Якщо цей рівень нижче 4% , падає конкуренція, якість робочої сили та продукції тощо. Якщо безробіття вище 8% , починаються страйки, падіння рівня і якості життя тощо.

Як видно з рисунка 1, зміни бувають суттєвими і несуттєвими.

Несуттєва зміна – це така зміна, коли наступний стан Y залишається в тому ж самому смислому інтервалі (просторі), що й попередній стан X . Обидві точки X та Y перебувають на інтервалах AB , AA_1 ; BB_1 ; BB_2 (*рис. 1*) – то між X і Y немає суттєвої різниці. Об’єкт змінився, але неістотно.

До речі, було б вельми продуктивним використовувати ідею порогових точок і смислових інтервалів у потрактуванні результатів соціологічних і експертних досліджень.

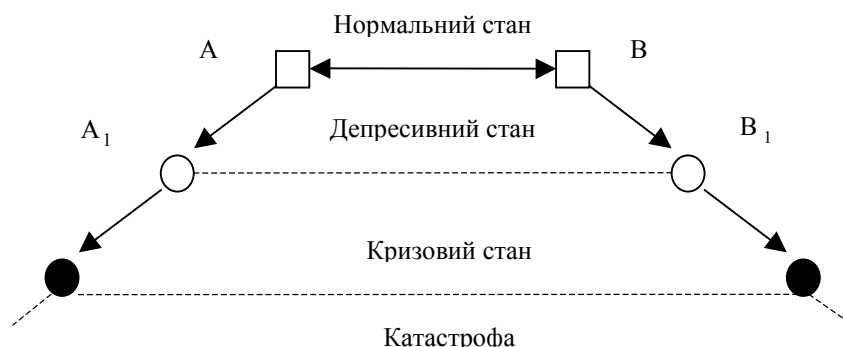


Рис. 1. Область існування об'єкта, явища

Тим паче, що, як правило, вони подаються на області існування від 0 – до 100%. У разі інших шкал мають бути спеціальні підходи.

Стосовно області існування від 0 до 100% доцільно застосовувати її поділ на смислові інтервали, використовуючи принцип простої більшості (50% + 1 голос) та золотого перетину, або конституційної більшості (1/3 голосів – меншість; 2/3 голосів – більшість). Відтак вибираємо порогові точки: 33%; 50%; та 67%.

Так, якщо у 1992 р. негативних наслідків Чорнобиля боялися $X = 47\%$ громадян (тобто страх сягав значного рівня), то у 2010 р. – тільки $Y = 16\%$ (тобто сприйняття Чорнобиля стало несуттєвим). Тут уже йдеться про суттєві зміни – “перейдений Рубікон” 33% (табл.).

Суттєві зміни стаються тоді, коли кінцевий стан Y належить до іншого смислового простору (інтервалу), ніж X , тобто X і Y належать до різних інтервалів.

Так, голоду у 1992 р. боялися понад 50% громадян (значущий рівень), у 2000 р. їх стало 72% (високий рівень), а у 2012 р. – 37% (знову значущий рівень). Отже, у свідомості громадян у ці періоди відбувалися істотні зміни.

Отже, різниця $\Delta Z = Y - X$ іноді не така важлива, як факт переходу/непереходу B в інший інтервал. Наприклад, кандидат у мери одного міста перед виборами поліп-

Таблиця

**Інтервали рівня значущості даних (%)
соціологічних та експертних вимірів (0–100%)**

Шкала	Інтервал			
	0–33	34–50	51–67	68–100
Кількісна				
Вербальна	Незначущий рівень	Значущий рівень	Переконливий рівень	Високий рівень

шив свій рейтинг з 48 до 50% ($\Delta = 2\%$), та він ще не набирає більше 50% голосів. А в іншому місті кандидат у мери також поліпшив свій рейтинг на $\Delta = 2\%$ – з 49 до 51%. Це вже зміна.

До істотних змін належать такі зміни, як “трансформація” і “модернізація”. Взагалі, з погляду причинно-наслідкового принципу: зміна – наслідок дії однієї або декількох причин. Маємо справу з такими видами змін (рис. 2):

➤ *спонтанні зміни (рис. 2.A)* – це такі зміни, які просто фіксуються без пояснення причин, що їх зумовили;

➤ *причинно-зумовлені зміни (рис. 2.B)* – це зміни з відомими причинами, які їх викликали, а стан Y формується спонтанно;

➤ *трансформація (рис. 2.B)* – це причинно-наслідкові зміни, які відбулися цілеспрямовано під дією оператора (проекту, програми, алгоритму тощо), який переводив стан об’єкта з попереднього до *наперед заданого кінцевого стану*;

➤ *модернізація (рис. 2.Г)* – це трансформаційна зміна, коли параметри кінцевого стану мають найпередовіші значення;

Суспільна трансформація та модернізація – це системні перетворення, які починаються з цілеспрямованих змін суспільно-політичної системи, а потім – зі змін усіх сфер суспільного життя.

Можливості трансформації та модернізації пов’язані з п’ятьма моделями життєдіяльності, у координатах яких перебігає життя як окремого індивіда, так і суспільства загалом (рис. 3).

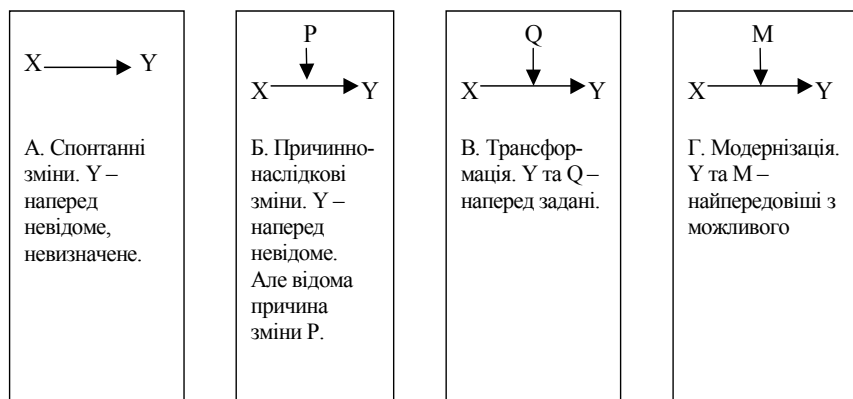


Рис. 2. Схеми видів суспільних змін

Система п'яти моделей має такий склад: *минула модель*; *йдешня*; *можлива* (є шляхи і шанси переходу від діючої моделі до можливої); *бажана*, яка може бути або можливою, або нездійсненою; й *ідеальна*, яка немає ніяких можливостей і шансів на реалізацію за нинішніх або й за будь-яких умов – вона сяє на небосхилі свідомості недосяжного, але такого необхідного, зорею.

Біда і ницість долі незалежної України полягає в тому, що впродовж двадцятиліття розроблялися бажані, а то й ідеальні моделі майбутнього, і жодної можливої. Та й нікому поки взятись за проект і програми переходу до можливих перспективних моделей.

Країни Східної Європи (рис. 4) зробили раціональний вибір переходу від комуно-більшовизму і планової економіки – вони свідомо зробили справді трансформаційний, а подекуди й модернізаційний перехід з узбіччя цивілізації до відкритого демократичного суспільства і цивілізованого ринку. Всі інші країни колишнього соціалістичного табору з одного узбіччя цивілізації “провалилися” в протилежне узбіччя цивілізації – від комуно-більшовизму і планової економіки до кримінально-олігархічної системи і дикого ринку (хто з імперськими амбіціями, хто – з авторитарно диктаторськими).

Відтак, впливає *дві базові моделі консолідації пост-радянського суспільства:*

- для країн Східної Європи – модель модерної консолідації за європейськими цивілізованими цінностями і нормами;
- для країн євразійського простору – модель консолідації в боротьбі за повалення кримінально-олігархічної суспільно-політичної системи з метою переходу до модерної моделі консолідації.

Генеральним критерієм трансформації і модернізації є якість життя, попри існування множини різних індексів. На жаль, цей критерій залишається слабко розробленим, там паче, що він має включати узгоджений комплекс статистичних (об’єктивних) та соціологічних (суб’єктивних) факторів.

Поняття “трансформація” та “модернізація”, наголо-симо ще раз, пов’язані з чітким проектом майбутнього –



Рис. 3. Система моделей життєдіяльності соціуму

чіткою, отже, конструктивною моделлю уможливленої перспективи, яку є всі підстави (суб'єкти і ресурси) зробити реальністю. Свого часу Джон Голсуорсі попереджав: “Якщо ви не думаєте про майбутнє, у вас його не буде”. Неправда. Буде. Але тільки яке... “Ще ніколи не було того, щоб якимось воно не було!” Та розглядувані поняття вимагають, по-перше, цілепокладання; по-друге, цілеспрямованості (волевиявлення); по-третє, цілезабезпечення. Перетворюємо, бо чітко вміємо та знаємо, у що перетворюємо.

Сучасний стан України – це стагнація, це дрейф у майбутнє, де “якимось воно буде...”. Отже, повторимо визначення трансформації і модернізації, аби зняти з них полуду невизначеності та розмитості.

Трансформація – це системний процес переведення/перетворення об'єкта з початкового стану в наперед визначений кінцевий стан за допомогою трансформатора (оператора, програми, плану, проекту). Отже, трансформацію описує три фактори:

- початковий стан об'єкта (системи);
- наперед визначений, кінцевий стан;
- трансформатор – оператор перетворення.

Модернізація – це та ж трансформація за додаткової умови – кінцевий стан має бути оптимальним, модерним за найсучаснішими досягненнями, та ще й з прицілом на майбутні перспективи.

Звісно, на щось подібне в Україні й натяку немає. Не варто повторювати всім відому і доволі описану руїну – країна стагнує в стані невизначеності кримінально-олігархічної дійсності. Немає жодного системного проекту наперед заданого майбутнього, який прийнятий для всенародного розвитку.

Сценарні передбачення змін якості життя

На жаль, соціальна сфера (в силу її залежності від багатьох слабо визначуваних факторів) важко піддається передбаченням її майбутнього. Деякі фактори мають чи надскладну суб'єктивну природу, чи точки стрибкоподібних змін, чи суто нелінійний характер тощо.

Натомість сценарний метод, особливо якщо він включає процедури експертного “мозкового штурму”, обіцяє більш-менш прийнятні результати. Проте й у цьому випадку варто зважати на деякі методологічні принципи – застереги.

1. Щодо соціальної сфери некоректно застосовувати такі поняття, як “прогноз”, “прогнозування”, оскільки ці процедури вимагають конструктивних операційно-обчислюваних процедур на основі чітких алгоритмів та комп’ютерних програм спеціально скоригованих щодо смислу прогнозованих явищ чи процесів. Отже, у нашому випадку слушно оперувати такими поняттями, як “передбачення”, “сценарій”.

2. Будь-яка людина, соціальна група чи суспільство загалом організують своє життя в координатах такої системи моделей життєдіяльності соціуму (МЖС):

В основі знаходиться *минула МЖС*, оскільки пам’ять є істотною складовою свідомості й підсвідомого. Минула модель набуває домінуючого значення, коли і сучасне, і майбутнє перебуває у стані майже повної невизначеності: “Як було добре колись, а зараз все чуже, незнайоме, неприйнятне, нестерпне...”.

Діюча МЖС визначається системою цінностей, можливостями й обмеженнями діючої соціально-політичної системи (СПС) і, зрозуміло, цінностями, потребами, інтересами, можливостями людини чи соціуму.

Можлива МЖС-А – змінена за бажаннями соціуму *діюча МЖС*, але в рамках діючої СПС.

Можлива МЖС-В – змінена за бажаннями соціуму *діюча МЖС*, для чого еволюційно чи революційно змінюється СПС, яка й забезпечує можливості для реалізації *можливої МЖС-В*, які були неможливими у старій СПС.

Бажана МЖС – модель, яка не прив’язана до типу СПС, це моделі, які не підкріплені програмами, виконавцями та ресурсами. Такі моделі впродовж усіх років незалежної України продукуються, якщо не тисячами, так сотнями. Навіть за величезні кошти, навіть з залученням іноземних “спеціалістів”, які, по-перше, далекі від глибокого й повного розуміння України і ментальності людей та соціу-



Рис. 4. Фатальні зміни суспільно-політичної системи України

му, а по-друге, вони зацікавлені в заробітку, їх мало хвилює доля України і реальність того, що вони “конструюють”.

Ідеальна МЖС – як людина, так і соціум не можуть жити без нездійснених ідеалів, які “зігрівають душу”. Фатальна біда, коли беруться, як це скоїли комуністи, за втілення в життя ідеальних моделей.

3. Майбутнє якості життя соціуму значною мірою визначає тип соціально-політичної системи, а також фаза, в якій вона перебуває (зародження, піднесення, зрілість, деградація, розпад). У 1966 р. під керівництвом і з моєю безпосередньою участю був розроблений прогноз чисельності учнів по класах і розвиток мережі загальноосвітніх шкіл України у сільській та міській місцевості України до 2006 р. Прогнозні дані підтверджувались з відхиленням до кінця 1980-х років. Після розпаду комуно-більшовиць-

кої СПС Советського Союзу, отже, у новій СПС, цей прогноз втратив будь-який сенс.

Існуючий в Україні суспільно-політичний устрій влаштує, за даними всеукраїнського опитування “Громадська думка–2007”, лише 4,4% українських громадян. Більше третини (37,4%) вважають, що його потрібно поступово покращувати реформами. Четверо з десяти жителів України (41,5%) заявили, що суспільно-політичний устрій країни потрібно змінити радикальним шляхом. Це свідчить про неприйнятність для суспільства існуючої влади (гранично-критичний показник частки громадян, які виступають за кардинальну зміну політичної системи, становить у світовій практиці 40%.

4. Зважаючи на непевності: а) щодо вибору майбутньої СПС (європейської чи азійської); б) з бюджетом України на 2013 р.; в) щодо курсу гривні; г) щодо цінової політики та враховуючи інші чинники, особливо тіньової та корупційної існуючої СПС, та жахливі, нестерпні для нації картини соціально-економічного та соціокультурного життя, єдиним плідним підходом до сценарного передбачення якості життя в Україні на найближчі два–три роки (ні в якому разі не далі!) залишається метод експертного “мозкового штурму”.

Уточнення ще двох понять

Ринкова економіка. Економіка за своєю суттю не може бути неринковою. Тому термін “ринкова економіка” – це така ж тавтологія, як і “масло масляне”, “економна економіка”, “розвинутий соціалізм” та подібні витвори некоректного, а іноді й химерного мислення.

Якщо, як радив Козьма Прудков, “дивитись у корінь”, то в історичному контексті спочатку зародився бартер (безгрошовий обмін). На основі обміну склалися ринкові відносини. А коли виникло виробництво, зароджується економіка, яка спочатку практично, а згодом і теоретично заґрунтувалася на ланцюгу: “попит – виробництво – обмін – споживання – прибуток – попит – ...” і так по колу, яке крутиться ринковими механізмами. Советська

“планова” економічна система тому й загинула, що був спотворений ринок та форми власності.

Владна еліта. Для українських 20-річних реалій цей словостик – абсолютна нісенітниця. Два слова, які заперечують одне одного. Те, що це поєднання слів не викликає відрази у журналістів, політиків і політиканів, – не дивно. Чому б не пожонглювати звучним словотвором на втіху кримінально-олігархічному режиму! А от із вуст і з-під пера вченого люду... Невже так тяжко заглянути в словники, де, приміром, закарбовано: “Еліта (франц. *elite* – краще, добірне; від лат. *eligo* – вибране, добірне)...” [7, с. 246].

Отже, з одного боку, мають бути кращі з кращих, а з другого – крісла і кабінети української влади від села до столиці забиті не кращим професіональним, інтелектуальним, морально-етичним людським матеріалом. Про це свідчить не тільки громадська думка й експертні оцінки. Так, починаючи з 1994 р., протестний потенціал, що складається з 11-ти видів (від “Участь у передвиборних кампаніях” до “Створення незалежних від Президента й Уряду збройних формувань”), зріс від 37% до 49% на весну 2012 р. Це майже половина дорослого населення.

Вирішальну роль, вказує моніторинг громадської думки, проведений Інститутом соціології НАН України у 2012 р., у нас відіграють “мафія, злочинний світ” – 39% голосів. Далі – “лідери політичних партій” – 32% та “підприємці, бізнесмени” – 31%. А інтелігенція має лише 12%.

Це засвідчує те, що народ правильно визначає тип нашої суспільно-політичної системи – *кримінально-олігархічний режим*. А науковці граються при цьому з терміном “владна еліта”. Тип паче, соціологи, які власноруч видобувають наведену інформацію.

Соціологи хоч видобувають, а от психоаналітики та фізіономісти мовчать. Тим часом телебачення разом з іншими ЗМІ заповнені фізіономіями “владної еліти” типу “швондерів”, “шарикових” (за М. Булгаковим) та “соньками-позолоти ручку”. Що, знову ж таки, наочно демонструє кримінально-олігархічну природу української “владної еліти”.

Запрошую простежити за тим, як енциклопедисти “розмили” термін “еліта” до такої невпізнаваності, що, практикуючи соціальні дослідження, людині ні за що “вхопитися”.

➤ С.Ожегов уперше видав свій “Словарь русского языка” у 1949 р. досить чітко й однозначно визначив цей термін за критерієм “краще з кращого”: “*Элита* – 1) Лучшее растение, семена или животные...; 2) Лучшие представители какой-либо части общества, группировки и т.п.” [6, с. 789].

➤ Словник іншомовних слів (1975) у поняття “еліта” додає “пануюча верства буржуазного суспільства”, отже, починає його “розмивати”, але дотримується критерію “найкращі”: “*Элита* (франц. *еlіte* – краще, добірне; від лат. *eligo* – вибираю) – 1) Гурток людей з пануючих верств буржуазного суспільства, мовляв, вибраних, найкращих” [7, с. 246].

А далі – катавасія понятійної невизначеності та словесної розмитості.

➤ “Советский энциклопедический словарь” (1980): “*Элита* (от франц. *еlіte* – лучшее, отобраное) – 1) В современной буржуазной социологии получили распространение концепции множества элит (политической, экономической, административной, военной, религиозной, научной, культурной...; 2) Лучшие отборные семена, растения или животные, получаемые в результате селекции для дальнейшего размножения или разведения” [8, с. 1560].

➤ Український радянський енциклопедичний словник (1986) з поняття “еліта” взагалі виключає людське суспільство, лише критикуючи буржуазну “теорію еліт”, вводить у це поняття “людський фактор”: “*Элита* (франц. *еlіte* – краще, добірне) в сільському господарстві – 1) В селекції рослин – найкращі рослини, що їх відбирають із популяції для виведення нових сортів; 2) У насінництві – найдоброякісніше насіння...; 3) У тваринництві – один з вищих бонітувальних класів, що характеризує високі племенні якості...” [11, с. 582].

“*Теорія еліти*” – сучасна буржуазна філософсько-соціологічна концепція, за якою суспільство нібито поділя-

ється на “обрану” меншість, “еліту”, яка здійснює творчі суспільні функції – управління виробництвом, розвиток науки, культури, техніки, та пасивну “масу”, не здатну до активного суспільного життя” [11, с. 582].

А ось яке визначення надають енциклопедисти доби незалежності:

➤ Універсальний словник-енциклопедія (1999), зовсім відкидаючи критерій “краще з кращого”, говорить лише про людей: “*Еліта* – група людей, яка вирізняється чи має привілеї порівняно з рештою суспільства з огляду наявності певних ознак чи матеріальних цінностей, що цінуються суспільством” [13, с. 470].

Тут усе зведено до матеріального – награвував побільше матеріальних цінностей, забрався або купив управлінське крісло – от вам і еліта.

А що філософи? Те саме – про провідне та керівне становище в соціумі [15]. Термін розглядається не як “краще з кращого”, а з позицій “осідланого керівного крісла”: “*Еліта* (від лат. *eligo* – вибираю) – група осіб, яка займає провідне або керівне становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, спортивній тощо. Хоча зародки елітарних концепцій можна знайти ще у Конфуція чи Платона, але засновниками сучасних теорій еліт стали італійські політичні мисленики Моска (1858–1941) та Парето (1848–1923)” [14, с. 193].

Нарешті соціологи: (“*Элиты теории* (от франц. *elite* – лучшее, отобранное, избранное”) говорять про вищий, привілейований прошарок, з одного боку, та народні маси – з другого [9, с. 416].

За соціологічним словником Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.Тернер, західна соціологія зовсім відійшла від критерію “краще з кращого” й узяла за критерій елітарності “силу влади над іншими людьми” [16, с. 364]. “Социологический словарь” (1990) [12] взагалі проігнорував поняття еліти. “Энциклопедический социологический словарь” (1995) [17, с. 908] практично повторює концепцію попереднього видання; але в пункті 2 робить легкий, ледь помітний

реверанс критерію “краще з кращих”. “Соціологія. Короткий соціологічний словник” (1998) [10] проігнорував це поняття.

Загальний висновок. Стосовно рослин, насіння і тварин – повна відповідність критерію “краще з кращого”. Натомість стосовно людей і соціуму – повна критеріальна мішанина. Наука взагалі, а суспільна наука зокрема не може базуватися на розмитих, неоднозначних термінах.

Поняття еліти, походячи від прозорих, чітких і однозначних слів (від франц. *elite* – краще, добірне; *electus* – обраний, кращий), у соціальних науках необхідно і достатньо ґрунтувати на критерії “кращі з кращих”:

Еліта – це кращі з кращих (1) представники нації (соціуму) з передовою самосвідомістю, совістю, чесністю і самовідданістю; (2) професіонали у певних галузях, сферах знаннях чи діяльності.

Як правило, рідко хто з кола еліти потрапляє в управлінські системи. Тому, з огляду на наведене визначення терміна “еліта”, яке базується на первинному критерії “кращі з кращих”, словосполучення “владна еліта” має викривлене, неприйнятне, спотворене значення, є слово-блуддям.

Щодо “аморального суспільства”

Краще Миколи Вінграновського, як би ми не онауковлювалися, не скажеш, бо сказано і розумом, і душею, і серцем:

Є Віра. Є Свобода. Кров і шмаття.
Естрада, сало, космос, кавуни.
І є народ, в якого є прокляття,
Страшніші від водневої війни.

Бо він народ. Бо він глагол життя.
Він зміна змін. Йому нема заміни.
Бо він один крізь весни і крізь зими
Веде свій шлях з не бути у буття. [2, с. 90–91]

Література

1. *Велика* сучасна енциклопедія : у 10-ти т. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2013. – Т. 4. – 352 с.
2. *Вінграновський М.* На срібнім березі. Вибрані вірші / Вінграновський М. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 256 с.
3. *Воловой Д.* Блеск и нищета политэкономии / Воловой Д. – М. : Изд-во Эконом. газеты, 2009. – 128 с.
4. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови / Караванський С. – К. : Укр. книга, 2000. – 480 с.
5. *Новий* тлумачний словник української мови : у 4-х т. – К. : Аконт, 2000. – Т. 1. 912 с.
6. *Ожегов С.* Словарь русского языка / Ожегов С. – М. : Русс. яз., 1987. – 797 с.
7. *Словник* іншомовних слів. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енцикл., 1975. – 776 с.
8. *Советский* энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энцикл., 1980. – 1600 с.
9. *Современная* западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
10. *Соціологія* : короткий енциклопедичний словник. – К. : Центр дух. культ., 1998. – 736 с.
11. *Український* радянський енциклопедичний словник : в 3-х т. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1. – 752 с.
12. *Социологический* словарь. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
13. *Універсальний* словник – енциклопедія. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.
14. *Філософський* енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
15. *Философский* энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
16. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Аберкромби Н., Тернер Б. Хилл С. – Казань : Казан. ун-т, 1997. – 420 с.
17. *Энциклопедический* социологический словарь. – М. : Ин-т соц.-полит. исслед., 1995. – 940 с.